

EEN TENT ALS ORNAMENT

Notities over tenten en parasols in de achttiende-eeuwse Nederlandse tuin.

Martin van den Broeke

In de late achttiende eeuw was voor de tuinbezitter een breed assortiment ornamenten beschikbaar, variërend van vazen, groepen en beelden, al dan niet van hout, schuiten, bloempotten in allerlei soorten en maten, op schotten geschilderde uitzichten en zo meer. Om dit alles vanaf een overdekte plaats te kunnen bewonderen, kon men zich bedienen van extravagante stenen koepels, compleet met beschilderde behangsels en een wijnkelder, een houten of stenen prieel, maar evenzeer van een linnen veldtentje of een parasol.

De tent is vooralsnog een wat veronachtzaamd element in de historiografie van de Nederlandse tuin. Toch blijkt uit archiefstukken dat het gaat om een gemeengoed in de tuin, met name in de late achttiende eeuw. In deze bijdrage zullen enkele voorbeelden gegeven worden van dergelijke tuintenten, waarbij een voorlopige indeling naar functie gegeven zal worden. Vooralsnog lijkt het hoogtepunt van de tentencultus in de Nederlandse tuin te liggen in de tweede helft van de achttiende eeuw, om welke reden dit onderzoek zich tot deze periode heeft beperkt.[1]

Het gebruik van de benaming 'tent' voor zowel een stenen of houten koepel, een echte tent of zelfs een herberg, kan verwarrend zijn voor wie bronnenonderzoek naar dit fenomeen doet. Waar de gebruikte bronnen in het navolgende melding maken van een tent, gaat het hoogstwaarschijnlijk inderdaad om een echte tent van doek en staken. In die betekenis wordt 'tent' in deze bijdrage dan ook gebruikt.[2]

Tallose tenten

De oorsprong van de tent als tuinsieraad is onduidelijk. Mogelijk heeft het iets te maken met legertenten, die als voorbeeld werden

gebruikt voor tuintenten. Er is niet voldoende over bekend om conclusies te kunnen trekken. Wel lijkt het vooralsnog niet erg waarschijnlijk dat met het plaatsen van een tent in de tuin bewust een associatie werd opgeroepen, uitgezonderd de Turkse en andere schijn-oosterse exemplaren, waarover later meer. De oorsprong van de tuintent in de Nederlanden is waarschijnlijk zeer alledaags: een vast tuingebouw kostte aanmerkelijk meer dan een tent. Mogelijk speelde ook de frivole uitstraling van een tent mee in de overwegingen om er een in de tuin te zetten. De vroegst bekende Nederlandse voorbeelden van tuintenten stammen uit de jaren dertig van de achttiende eeuw. Een prent in Zegenpralent Kennemerlant van 1729-1732 toont een linnen tentje op een berg in de tuin van Waterland bij Velsen. Hoewel dit ornament in het bijschrift 'de Turxe tent' wordt genoemd, heeft het behalve een frivole uitstraling weinig oriëntaalse trekken.[3]

Of de tent op Waterland een zeldzaamheid was in de jaren dertig van de achttiende eeuw, is moeilijk te zeggen. De verspreiding van de mode in de periode daarna is evenmin duidelijk. In ieder geval was in de tweede helft van de achttiende eeuw de tent een gebruikelijk tuinornament in de Nederlanden, waarvan hierna enkele voorbeelden gegeven zullen worden.

Tot in de negentiende eeuw waren tenten populair. Van Laar schrijft erover: 'Dikwijls gebruikt men, op Buitengoederen, Linnen Veldtenten, die, behalven andere gebreken, ook nog dit hebben, dat men slechts van voren een uitzicht heeft, en veel terrein behoeft, om de Lijnen uit te spannen'. Hij geeft vervolgens een model voor een gotische tent, bestaande uit een raamwerk van latten, waaroverheen een doek is gespannen. Rondom zijn raampjes met spitsbogen.[4] Op verschillende tuinplattegronden in hetzelfde boek zijn plaatsen voor een tent aangegeven, zoals bijvoorbeeld op Plaat XLVII. In de tuin ligt een 'open veld met klaver, met eenige hooggestamde Boomen, onregelmatig beplant, waaronder men des zomers een linnen tent kan plaatsen'. Op de plattegrond op Plaat LVI is een 'Open plaats op een grasveld' ingeruimd voor 'een linne Tent, waaruit een schoon Landgezicht'. In de vroege negentiende eeuw was de tent dus nog gemeengoed. Daarna echter lijkt de populariteit sterk te zijn afgenomen. Een laat exemplaar is de Turkse

tent op Zwaanwijck bij Nigtevegt, geplaatst aan het eind van de negentiende eeuw.[5]

Bloemententen

De belangstelling voor het cultiveren van allerlei bloemen en bloembollen ging gepaard met de ontwikkeling van een bijzondere methode voor het uitstallen van de resultaten: bloemententen. In de regel waren het huiven die ofwel direct over een bloembed werden geplaatst, of tentjes met boorden erin, waar dan de bloempotten op werden gezet.[6]

Het vroegst bekende voorbeeld van een bloementent is een afbeelding uit de jaren 1660. Deze is gemaakt door tuinarchitect en kweker John Evelyn, en opgenomen in zijn nimmer gepubliceerde *Elysium Britannicum*. [7] De tekening laat een soort hemelbed zien, met kwastjes op de hoeken. In de tent zijn potten met bloeiende planten uitgestald op een plat vlak. Evelyn heeft de bloementent opgenomen temidden van tekeningen van allerlei andere tuin attributen. Kennelijk behoorde in het laat zeventiende-eeuwse Engeland een dergelijke tent al tot de bekende uitrusting van een tuin.

In de Republiek waren dergelijke tuinsieraden eveneens populair, hoewel alle bekende voorbeelden daar dateren uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Zo waren er in de tuin van Pieter de Dreyver aan de Buiten-Zuidoostsingel aan de Uilenbomen in 's-Gravenhage in 1761, behalve een collectie van allerlei bolgewassen, 'eenige Bollen-Laeden, Hiacinten-Stokjes, en een Auricula's Theatertje &c.' [8]

Op de buitenplaats Westerhout aan de Grote Houtweg ten zuiden van Haarlem kon men in 1773 hiacinten bewonderen, 'eenige Potten Auriculaas, twee Bloemen Tenten, Bakken enz.' [9]

Uit onderzoek in Zeeland is gebleken dat bloemententen in deze periode te vinden waren op buitenplaatsen, in speelhoven en stadstuinen van zowel de allerrijksten als handelaren en zelfs ambachtslieden.

Siertenten

Tenten dienden niet alleen als overdekt zitje in de tuin. Vaak waren ze ook puur voor sieraad ergens neergezet. De bloementent is daarvan een voorbeeld, en zelfs zijn er tenten bekend waar niets of slechts een sieraad in stond. Op de Dolphijn bij Middelburg bijvoorbeeld, die hieronder ter sprake komt in verband met de oriëntaalse tent in de siertuin, stond een tweede tent. In een sterrebosje aan de noordrand van de tuin had men door een patte dōie een zicht op de koepel van de Middelburgse Oostkerk en op een laantje met natuurlijk aandoende beplanting. Het middelste laantje werd volgens een tekening door Jan Arends uit 1775 beeindigd met een bergje waarop een siertent stond, geflankeerd door twee borstbeelden op hoge voetstukken en opgevuld door een sier vaas op een sokkel.[10] Van dergelijke tenten moeten er tientallen geweest zijn op de achttiende-eeuwse buitenplaatsen en speelhoven.

De tent als prieel

De grootste categorie vormden waarschijnlijk de tenten waarin men met een groepje personen kon zitten, beschermd tegen zon en regen. De populariteit van deze prieeltjes lijkt even groot als die van de huidige party-tent die men in de tuincentra vindt. Een indicatie daarvan geeft een annonce uit 1779: 'Jean le Tapissieur, maakt en verkoopt diversche soorten door hem eerst nieuw uitgevonden fraaije Zomer-Tenten, op Pavillioens wyze gemaakt, die men in een minuut tyds, door middel van een Slotveer, opzetten en neerslaan kan, even zo comoot als een Parasol, men kan onder derzelver schaduw, in 't heetste van de Zon, nederzitten, zonder van dezelve in 't minste geincomodeert te worden, met een Thee-Tafel en 6 a 8 Persoonen; hy maakt en voegt dezelve, om ook gebruikt te kunnen worden, volgens de Zomer-Canapees of Zittingen, welke men reeds op de Buiten-Plaatsen of Tuinen in de Stad al hebben mogt; het aangenaamste en gemakkelijkste is, dat men die in een moment, met ongemeen weinig moeite, verplaatsen kan, waar men ook mogt verkiezen daar onder neer te zitten, kunnende het Model voor dezelve naauwkeuriger bezigtigt worden aan bovengenoemde zyn Huis in de Stilsteeg, het derde Huis van de

Nieuwezyds Agterburgwal, in de Goude Ketting, te Amsterdam'. [11]

Deze advertentie geeft inzicht in de praktijk van de tuintent in de late achttiende eeuw. De wijze van aanprijzen doet vermoeden dat Le Tapissieur geduchte concurrentie had. Er waren kennelijk meer leveranciers en uitvinders werkzaam in de Amsterdamse tuintentenmarkt. Het kan worden aangenomen dat zich ook elders dergelijke tentenmakers bevonden.

Le Tapissieur maakt melding van 'diversche soorten' en hoe wel hij claimt dat hij ze ierst nieuw uitgevonden heeft, is het aannemelijk dat werd voortgeborduurd op een al bestaand concept. De belangrijkste noviteit betreft namelijk niet de tent als zodanig, noch de vormgeving er van, maar het gemak waarmee deze kon worden opgezet.

De tent zou 'even zo comoot als een Parasol' zijn. Parasols, ook al veronachtzaamde tuinsieraden, lijken vooral populair geweest te zijn aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Van Laar geeft enkele modellen. In de regel was een tuinparasol een houten staak met een bankje eromheen en een dakje erboven. Veel is er niet over bekend, maar het kan worden aangenomen dat parasols zowel van linnen als van hout gemaakt werden.

De advertentie van Le Tapissieur is vooralsnog de enig bekende in zijn soort, maar een meer gedetailleerd onderzoek in de diverse plaatselijke kranten uit de achttiende en vroege negentiende eeuw zou wel eens meer namen van dergelijke tentenmakers kunnen opleveren.

Binnen de categorie prielen van doek en staken zijn enkele 'subcategorieën' te onderscheiden van tenten die een bijzondere vormgeving hadden: munnikskappen, Turkse (en algemeen-exotische) tenten en vermoedelijk ook legertenten.

Munnikskappen

Een bijzonder soort tent vormde de zogenaamde munnikskap, waarschijnlijk zo genoemd vanwege de associatie van de vorm met de kap van een monnikspij.[12] Een munnikskap is in de regel een

halfroond prieel van latwerk, in de vorm van een nis. In de nis bevinden zich banken. De munnikskap kwam in talloze vormen voor, dank zij de flexibele mogelijkheden tot toepassing. Een houten frontje ervoor kon er een tempel van maken, ingepast in een haag leek het een kunstig uitgesnoeide nis en met een doek eroverheen leek de munnikskap een tent. De meeste munniskappen waren begroeid met al dan niet bloeiende klimplanten, maar op bijvoorbeeld Toornvliet bij Middelburg bevond zich in 1756 een exemplaar met een zeildoek er overheen.[13] Die op het Huis te Oostkapelle waren alleen van latwerk en waren geel en grasgroen geschilderd.[14]

Vaak is de preciese gedaante van het ornament niet meer te achterhalen. Bij de verkoop van Eilandsrust bij Ouderkerk aan de Amstel in 1785 bijvoorbeeld, wordt slechts gesproken van een 'Kabinet en Munniskappen'. [15] Onduidelijk blijft of het gaat om vrijstaande prielen, en of ze waren overdekt met planten of met zeildoek. Evenzeer is dat het geval met de 'munck' die zich in 1723 bevond op de zolder van het huis Niet altijd Winter bij Middelburg. [16] Dat de ze zich op de zolder bevond, geeft aan dat sommige munniskappen demontabel geweest moeten zijn.

Turkse tenten

Zogenaamde Turkse tenten vormden een populair alternatief voor de gewone tuintent. [17] Met Turkije was men al bekend vanwege de tulpen die er vandaan kwamen. De belangstelling voor het sprookjesachtige Oosten werd levend gehouden door de handelsexpedities en mogelijk ook door de Duitse en Oostenrijkse oorlogen tegen de Turken in de zeventiende eeuw.

Een belangrijke impuls vormde wellicht de publicatie van het plaatwerk van Romein de Hooghe uit 1710, getiteld *Les Indes Orientales et Occidentales*. Hierin waren enkele afbeeldingen opgenomen van Turkse legertenten, gebruikt op veldtochten. De tenten die hier te lande werden neergezet, waren de vroegste Turkse tenten in West-Europa. Ze waren echter vaak alleen in naam Turks: in werkelijkheid waren het Barokke interpretaties van een als Oosters gedachte vormtotaal. Veel invloed op de verdere verspreiding van

dergelijke tenten had Daniel Marot, die verschillende baldakijnen ontwierp, zowel voor in tuinen als voor kerken en toneeldecors, die waren voorzien van knorren en een lambrequinrand, vaak met lobben en kwastjes en een palmet in top.

Vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw moeten er tientallen Turkse tenten in Nederlandse tuinen zijn gezet. Kunstschilders leerden in ateliers niet alleen behangselstukken schilderen, maar hielden zich tevens bezig met de decoratie van Turkse tenten. Ze waren in de regel gemaakt van linnen en de duurdere exemplaren werden blijkbaar beschilderd.

Tegen het einde van de achttiende eeuw sloeg de algehele spraakverwarring rond de benoeming van stijlen toe, die tevens tot gevolg had dat Turkse tenten diverse andere benamingen kregen zoals Tataars, Chinees en later ook Moors. Wat bijvoorbeeld te denken van een zinsnede als 'ongemeen fraay aangelegde Chinese-, Turksche-, Engelsche- en andere Bosschen, Tenten en Woningen', waarvan sprake was bij de verkoop van de buitenplaats Rozenhof bij Kralingen in 1791? [18] Een ander voorbeeld is de Chinese tempel op het Huis te Oostkapelle, afgebeeld door Jan Arends in 1772: een houten tuinhuisje, met een omgekruld dak en een halvemaaan in top. De blauwe kleur was typisch voor de Turkse tent, evenals de halvemaaan. Het dak was echter helemaal Chinees. [19]

Op een tekening van Jan Arends uit 1774 is een blik gegund in de siertuin van de Dolphijn bij Middelburg. Door het openstaande hekje is een grote portico zichtbaar, versierd met beeldhouwde dolfijnen. In de nis staat een exotisch uitziende tent. In het onderschrift bij de afbeelding wordt het object niet expliciet Turks genoemd, maar aannemelijk is dat men de stijl van deze tent wel als Turks, althans exotisch bedoelde. Het opengeslagen tentje heeft een bolvormig dak dat bekroond wordt door een palmet. De lobben die van het dak afhangen en de verschillende tinten blauw waarin het tentje is uitgevoerd, doen vermoeden dat het hier om een Turkse tent gaat. In dat geval zou dit de enig bekende historische afbeelding van een dergelijk tuinornament op Walcheren zijn. [20]

De Turkse tent op de Dolphijn was zeker niet de enige in zijn soort op Walcheren. In verschillende kranteadvertenties wordt gerept over soortgelijke tenten die in het voorbijgaan worden genoemd, temidden van andere tuinsieraden. Zo wordt in een advertentie uit 1764 melding gemaakt van de uitverkoop van tuinornamenten op Hoogduin bij Domburg. Aangeboden worden 'Potten, Beelden, Banken, Portique, Turksche Tent, (...), Orange en andere Boomen (...)', en zo meer. In een andere advertentie biedt Robbert Boone uit de inboedel van zijn speelhof aan de Segeerssingel buiten Middelburg '1 Turkse Tent' aan.[21]

Turkse tenten waren zeer talrijk en worden dan ook vaak, en in de regel slechts in het voorbijgaan, in verkoopadvertenties genoemd. Dat ze veelal niet nader toegelicht worden, blijkt dat dergelijke exotismen niet ongebruikelijk waren.

In een advertentie in de Oprechte Donderdagsche Haerlemse Courant van 13 juni 1775 werd "Een in 't Jaar 1761 nieuw getimmerd Heeren Huis" te koop aangeboden, dat stond in Ameide. Bij dit huis hoorde 'een weinig van het Huis af een zeer fraaije Tuin, voorzien van belommerde Berceaux, Starrebos, allerhande soorten van fyne Vruchtdraagende Lei-Boomen, Steene Tuin Huis alleraangenaamst Uitzierende over meer dan 100 Morgen Bouwland, Turkse Tent, Tuinmans Woning', enzovoorts.

De buitenplaats 't Eyland aan de Weesper Trekvaart bij de Amstel had blijkens een advertentie in 1774 een 'Turksche tent'[22], terwijl in datzelfde jaar de 'extra wel aangelegde Allodiale Hofsteede, genaamt Loenen of 't Huis te Loenen' was opgetuigd met een 'Coepel, Biljart Kamer, Cabinetjes, Turkse Tent, Terrassen en Berceau, fraaie Hardsteene Salon'enzovoorts.[23]

Niet alleen op buitenplaatsen, ook in stadstuinen kwam men ze tegen. Zo bevond zich er in 1772 een in Alkmaar. Naast een herenhuis aan de zuidzijde van de Oude Gracht stond een personeelswoning die drie jaar tevoren was opgetrokken en iachter aan het voorzede een roijaal Erf', met behalve een koepel, gemetselde

kom en een menagerie ook nog 'een Turksche Tent en zitbank op de Vesten' en twee secreten.[24]

Hoe rudimentair een dergelijke turquerie kon zijn, wordt gedemonstreerd door een schilderij door P.C. La Fargue uit 1775.

Hierop is de tuin van Jaques Bergeon aan de Spuistraat in 's-Gravenhage te zien en in een hoek daarvan staat een Turkse tent: een houten schot, voorzien van houten draperieën en een baldakijntje. Het geheel is blauw geschilderd.[25] Hoe wel technisch gezien geen tent, geeft dit ornament wel aan hoe wijdverbreid de mode voor het exotisme in deze periode was maar ook hoe weinig men op de hoogte was van de originelen. Aangenomen kan dan ook worden dat de meeste Turkse tenten in de Nederlanden slechts in naam Turks waren en dat hun vormgeving berustte op fantasie, een frivoliteit uitstralend die moest bijdragen aan het luchtige vermaak dat men in de tuin zocht.

Legertenten

Wie een tent wilde hebben, hoefde niet alleen uit te kijken naar wat professionele handelaren of andere tuinbezitters te koop aanboden, maar kon ook een oude legertent kopen. In 1791 stond bijvoorbeeld deze advertentie in de krant: 'Uit de Hand te Koop: Eene zeer fraaye en ruime Hoofd Officiers Tent, zoo goed als nieuw, met kostelyke Chits gevoerd, en voorts in alles even schoon en proper gemaakt, met deszelfs Marquis en verdere noodwendigheden en Commoditeiten, (doch waar aan alleen de stokken manqueeren) zynde ook zeer bekwaam om op eene Buitenplaats te gebruiken (...)'.[26]

Ander tweedehands militair materieel was in 1794 te vinden op de buitenplaats Valkenbos aan de Loosduinse weg bij Den Haag: 'een Legerwagen op vier Wielen met Tuygen voor vier Paarden, twee Cornels Tenten met hunne binnen Tenten en Toebehoren, en verder eenig Veld-Equipage'.[27] Drie jaar later verscheen in de krant deze advertentie: "Uit de hand te Koop een nieuwe Capiteins Tent met zyn Binnentent en verdere toebehoren. Te bevragen by den Behanger Kouwenhoven, in de Nieuwe Molstraat in s'Hage".[28] Onduidelijk is de rol van de behanger in deze; kwam

de tent uit zijn eigen tuin, was hij een tussenpersoon of had hij de tent met schilderwerk versierd?

Uit het gepresenteerde materiaal blijkt dat in ieder geval in de tweede helft van de achttiende eeuw de tent gemeengoed was in Nederlandse tuinen. Een grondig onderzoek in de Nederlandse kranten uit de achttiende eeuw en in inventarisbeschrijvingen van buitenplaatsen zal ongetwijfeld leiden tot de vondst van nog meer tenten, nog meer variëteiten. De huidige populariteit van de partytent kan waarschijnlijk nog het best gezien worden als een opleving van een eeuwenoude mode.

Noten.

1. Slechts een zeer beperkt aantal kranten en archiefstukken is geraadpleegd, temeer omdat dit artikel slechts een notitie is en geen volledig overzicht beoogt te geven. De rijkdom van de vondsten zou evenwel een aansporing kunnen vormen voor verdergaand onderzoek.
2. Hoewel deze notitie zich concentreert op de Nederlanden, gaat het niet om een uitsluitend Nederlands fenomeen. Ook in Frankrijk, Engeland, Duitsland en andere Europese landen waren in de achttiende eeuw tuintenten te vinden. Een vergelijking met de Nederlandse situatie valt vanwege de omvang buiten het doel van dit artikel.
3. M. Brouerius van Nidek, a.w., Amsterdam 1729-1732.
4. G. van Laar, *Magazijn van Tuin-sieraaden*, Amsterdam 1802, plaat CXXIX.
5. W. Meulenkaamp, "In de Turksche smaak...": de Turkse tent, de moorse kiosk en het oosters paviljoen in Nederland 1700-1900", in A. Abelman, W. Meulenkaamp en H. Theunissen (red.), *Topkapi & Turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*, Amsterdam 1990, blz. 118-129, 128.
6. M. van den Broeke, 'Bloemententen in Walcherse tuinen. Een onderzoek naar een onbekend tuinornament', in *Cascade, bulletin voor tuinhistorie*, jrg. 5 (1996), nr. 2, blz. 48-51.
7. Afgebeeld in *A Garden Alphabet*, tentoonstellingscatalogus Victoria & Albert Museum, Londen 1979. Jola Meijer maakte me

hierop attent.

8. Advertentie *'s-Gravenhaagsche Courant*, 13 april 1761.
9. Advertentie *Amsterdamsche Courant*, 20 april 1773.
10. De aquarel, met onderschrift 'Dertiende Gezicht van de Buitenplaats den Dolphijn, of Revers van het twaalfde, te zien op den Berg en Tent ten N.Oosten ten Noorden' en gedateerd 1775, bevindt zich in een particuliere collectie.
11. Advertentie *Amsterdamsche Courant*, 23 maart 1779.
12. Overigens kwam ook de benaming 'munninck' voor, zoals bijvoorbeeld in de inventaris van de Walcherse buitenplaats Toornvliet uit 1780, te vinden in Alg. Rijksarchief (ARA), Familiearchief (FA) Steengracht, inv.nr. 51d, fol. 93.
13. Rijksarchief in Zeeland, FA Schorer, inv. nr. 653, aantekening van 1 juli 1756, volgens welke de schilder Andries de Hon betaald kreeg voor iet schilderen van (...) de Looper op de Munnixkapi.
14. Dit blijkt uit de rekening die schilder Jan Arentsz. in 1777 indiende bij de eigenaar van de buitenplaats. Zie ARA, FA Steengracht, inv. nr. 731.
15. Advertentie *Amsterdamsche Courant*, 22 december 1785.
16. Rijksarchief Utrecht, FA Des Tombe, inv. nr. 1113, inventaris van de nalatenschap van Jacoba Maria Sandra, opgesteld door Abraham Boudaen, augustus 1723, fol. 15.
17. Zie over Turkse tenten: W. Meulenkaamp, a.w.
18. Advertentie *'s-Gravenhaagsche Courant*, 29 april en 4 mei 1791.
19. Afgebeeld in *Nederlandse buitenplaatsen bedreigd?* Cat.tent. Delft 1972, blz. 70. De blauwe verf in het open prieeltje kan evenwel ook het afschrikken van vliegen als functie gehad hebben.
20. Zie tevens M. van den Broeke, 'Walcherse exotismen. Oosterse tuinornamenten op achttiende-eeuwse Walcherse buitenplaatsen', in *Cascade, bulletin voor tuinhistorie*, jrg. 2 (1993), nr. 1/2, blz. 7-11.
21. Advertenties *Middelburgsche Courant*, 14 en 18 augustus 1764 en 24 maart 1772.
22. Advertentie *Amsterdamsche Courant*, 31 mei 1774.
23. Advertentie *Amsterdamsche Courant*, 23 april 1774.
24. Advertentie *Amsterdamsche Courant*, 7 januari 1772.

25. Eric de Jong en Marleen Dominicus-van Soest, Aardse Paradijzen, deel I, Gent 1996, blz. 114-115, cat.nr. 80A.
26. Advertentie *'s-Gravenhaagsche Courant*, 23 mei 1791.
27. Advertentie *'s-Gravenhaagsche Courant*, 7 maart 1794.
28. Advertentie *'s-Gravenhaagsche Courant*, 26 mei 1797.